

MIHAIL GORBAČOV

SAM sa SOBOM

Preveo s ruskog
Dejan Mihailović

■ Laguna ■

Naslov originala

Михаил Сергеевич Горбачев
НАЕДИНЕ С СОБОЙ

Copyright © President Mikhail Gorbachev 2013.
First published by Hoffmann und Campe Verlag, 2013

Translation copyright © ovog izdanja 2014, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Uspomeni na moju ženu

Sadržaj

PROLOG 11

Iz beležnice 21. septembra 2000. godine (11) • Iz beležnice
5. januara 2001. godine (13) • Objašnjenja (16)

I deo: MOJI UNIVERZITETI

GLAVA PRVA 19

Moj zavičaj (19) • Rat (34) • Povratak u školu (49) • Pored
oca (53)

GLAVA DRUGA 61

Alma mater (61) • Agitpunkt na Presnji (79) • Komso-
molski poslovi i dani (82) • Prvi susret (85) • Studentska
svadba (95) • Šta nas čeka? (100)

GLAVA TREĆA 109

Povratak u Stavropolj (109) • Ljudi ne veruju (117) •
Kijev–Moskva (131) • Fjodor Kulakov (137) • Leonid
Jefremov (142)

GLAVA ČETVRTA	147
Teške, srećne godine (147) • Opet slučajnost (154)	

II deo: USPON DO VRHA

GLAVA PETA	169
Moja mala perestrojka (169) • U korpusu sekretarâ (186) • Kako to drugi rade (190) • Andropov, Kosigin, Kulakov (194) • Oštar sukob (203)	

GLAVA ŠESTA	207
Kako se živi u drugim zemljama (207) • Rastanak sa Stavropoljem (211)	

GLAVA SEDMA	215
Borba za život (215) • Hitan poziv (222) • Prvi nastup (228) • Izbor neveste (232)	

GLAVA OSMA	239
Ponovo u Moskvi (239) • Na samom vrhu. Leonid Brežnjev (247)	

GLAVA DEVETA	257
Invazija u Avganistan. Opskrba (257) • Agrarni sektor – crna rupa? (260) • Dvorske igre (265) • „Hleb i odbrana!“ (268) • Andropov–Černjenko: potezanje konopca (279) • Brežnjevljeva smrt (288)	

GLAVA DESETA	294
450 dana Andropova – generalnog sekretara (294) • „Poživećeš uz mene – razumećeš“ (310) • Izveštaj o Lenjinu (313) • Put u Kanadu (315) • U porodici (321) • Oproštaj od Andropova (322) • Černjenko: bolestan čovek na čelu	

države (330) • Černjenkova smrt (349) • Ovako se više ne može živeti (355)

GLAVA JEDANAESTA 367
 Raisa (367) • Plan (378)

III deo: KAKO SE STVARALA PERESTROJKA

GLAVA DVANAESTA 389
 Vreme je da se otvori put promenama (389) • Početak (395) • Opet slučajnost (399) • Proba glasnosti (403) • Udarac u leđa (411) • Uznemirujući signali (413)

GLAVA TRINAESTA 423
 Novi pogled na svet: čovečanstvo više nije besmrtno (423) • Duh Ženeve pod pretnjom (432) • Povratak u 1986. godinu (444)

GLAVA ČETRNAESTA 447
 Razilaženja u vrhu (447) • Iznošenje kreda (456) • Jubilej – 70. godišnjica Oktobra (457) • Slučaj Jeljcin (464) • Radikali i ideološki mračnjaci. „Manifest antiperestrojke“ (469) • Revolucija u glavama (476) • Opštepartijska i narodnjačka debata: „Kuda će i s kim leteti avion perestrojke?“ (479)

GLAVA PETNAESTA 485
 Povelja novog mišljenja na pozornici OUN (485) • Slovo istoričaru i sociologu Alekseju Levinsonu: „Gorbačov i Treći svetski rat“ (493) • Reforma političkog sistema (495) • Parada suverenitetâ i ratovanje zakonima (501) • Avgustovski puč (518) • Poslednji pokušaj spasavanja Sovjetskog Saveza (523) • Tajna operacija razbijanja Sovjetskog Saveza (530) • Zašto su toliko žurili (534) • Ješ jednom o borbi za

perestrojku u savremenom svetu (546) • Pokušaj svođenja računa (550)

EPILOG 557

PRILOZI

Referat M. S. Gorbačova o pitanjima spoljne politike podnet 15. januara 1986. godine (561) • Izlaganje M. S. Gorbačova u Organizaciji ujedinjenih nacija 7. decembra 1988. godine (569) • Iz govora povodom dodele Nobelove nagrade (582) • Dmitrij Furman: Čovek koji je prestrojio sebe i svet (595)

Skraćenice i akronimi 601

Registar imena (uz kratke biografije). 607

O autoru. 659

PROLOG

IZ BELEŽNICE: 21. SEPTEMBRA 2000. GODINE

Prošlo je godinu dana bez Raise. Danas smo se svi mi, porodica i bliski prijatelji, okupili da otkrijemo spomenik. Skulptor je Fridrih Sogojan. Mermerna ploča u boji – kao prava cvetna livada. Veliki kamenovi. Natpis: „Raisa Maksimovna Gorbačova. 5. januara 1932. godine – 20. septembra 1999. godine“. Figura mlade žene koja veoma liči na Raisu. Saginje se da na nadgrobnu ploču spusti poljsko cveće.

Prošla je godina – za mene možda najteža. Moj život izgubio je glavni smisao. Nekoliko meseci nisam mogao da se povratim. Spasli su me – kćer Irina, unuke Ksenija i Anastasija, prijatelji.

Posle Raisinog odlaska, na nekoliko meseci prekinuo sam putovanja i nastupe. Vreme sam provodio na dači. Nikada nisam tako silno osećao svoju usamljenost.

Skoro pedeset godina proveo sam sa Raisom, i nikada nam zajednički život nije predstavljao breme, naprotiv – uvek nam je udvoje bilo dobro. Voleli smo se ali smo o tome

retko kad govorili kad smo bili sami. Činilo nam se da je glavno da sačuvamo ono što je nastalo u mladosti. Razumeli smo se u svemu i negovali svoj odnos.

Ne napušta me osećanje krivice zbog Raisine smrti. Pitam se da li je sve moralo baš tako da se dogodi i kako nisam uspeo da je spasem.

U poslednje vreme zapažao sam da je Raisa teško preživljavala ono što nam se zbilo: kako je moglo da se dogodi da su vrh vlasti u zemlji preuzeli nemoralni, nesavesni i neodgovorni ljudi. Često je započinjala razgovor o tome, a kada bih joj s prekorom odgovarao da ne treba sve vreme misliti na jedno te isto, Raisa bi se povukla u sebe i ućutala. Bilo mi ju je žao. Teško sam preživljavao njenu patnju.

Uvek se iznova vraćam poslednjoj noći koju sam proveo s Raisom, dok je bila živa – noći između 19. i 20. septembra. Umrla je 20. septembra 1999. godine u 2 sata i 57 minuta. Umrla je moja Raisa ne osećajući bol: bila je u komi. Nismo mogli jedno drugome da uputimo ni reč oprostaja. Bilo je to samo dva dana pre planirane transplantacije matičnih ćelija izvučenih iz kičmene moždine njene sestre Ljudmile. Raisa je umrla pet dana pre 46. godišnjice sklapanja našeg braka u Sokoljničeskom matičnom uredu u Moskvi.

Do kraja sam verovao da će se spasti i nisam mogao da prihvatim ono što se dogodilo. Bepomoćni i zbunjeni, Irina i ja stajali smo kraj njenog uzglavlja: „Ne odlazi, Zaharka.* Čuješ li me?“ Uzeo sam je za ruke, nadajući se da će makar stiskom odgovoriti na moju molbu. Raisa je ćutala – umrla je.

Još pre bolesti često sam s Raisom razgovarao o našoj budućnosti. Jednom sam je čuo kako kaže: „Ne želim da ostanem bez tebe. Neću moći da živim. A ti? Šta ćeš ti da

* Tako sam Raisu zvao u uskom porodičnom krugu. (Prim. aut.)

radiš? Oženićeš se i nastavićeš dalje?“ Bio sam pogođen njenim rečima: „Šta to pričaš!? Kakve ti to misli padaju na pamet? O kakvoj smrti govoriš? Pogledaj se u ogledalo. Slušaj šta ljudi govore... Umorna si.“

„Ne želim da budem starica“, često je umela da kaže. Kada su počele da se rađaju unuke, postavilo se pitanje kako će da oslovljavaju nju, a kako mene. O tome je ona odlučila: Babuška. Objasnila je: Baba – to zvuči nekako starački nemoćno, a babuška – tu još ima energije!... Takva je ona bila... Raisa je volela priču o odrastanju žena: „Devojčica, devojka, mlada žena, mlada žena, mlada žena, mlada žena – i umre starica.“

Poslednjih godina često je sanjala kako gubimo jedno drugo. Sve češće sam primećivao da je veoma uznemirena. Ponekad mi je govorila: „Trebalo bi manje da putujemo.“ Teško su joj padala daleka putovanja sa mnom. Ali još teže – kako mi se činilo: to sam video po njenim tužnim očima – da ostane sama.

...Te noći Irina i ja smo stajali kraj njenog kreveta, plakali, i više ništa nismo mogli da učinimo.

IZ BELEŽNICE: 5. JANUARA 2001. GODINE

Raisin rođendan. Danas bi napunila šezdeset devet godina. Kada smo razgovarali o budućnosti, umela je da kaže: Samo da doživimo novi vek i novi milenijum, i gotovo – dovoljno je. Ali nije otad poživela ni tri meseca. Imali smo plan: da 2000. godinu dočekamo tako da nam zauvek ostane u sećanju. Kako Irina i unučice do tada nisu bile u Parizu, rodila se ideja: novu 2000. godinu dočekati u toj predivnoj metropoli sveta, na Jelisejskim poljima.

Sa tim planom živeli smo do onog trenutka kad se na nas sručila strašna nevolja. Pa ipak, devojke i ja otputovali smo u Pariz. Bio je to Raisin dar njima.

...Danas smo bili na Novodevičjem groblju. Doneli smo mnogo cveća. Dani uoči Božića. Prethodne noći pao je sneg. Doneo sam Raisino omiljeno cveće – crvene ruže. Pred očima mi je nezaboravna slika – crvene ruže na belom, belom snegu. Na grobnoj ploči.

Vratili smo se, seli za sto. Na zidu – njen veliki portret, cveće, upaljene sveće, pored stoji jelka, miris borovine. Na stolu sve ono što je ona volela. Jednom reči, ruska trpeza sa sibirskim knedlama – peljmenima. I avangard torta. Onakva kakvu su pravili u poslastičarnici u Kremlju, i koju je Raisa tako nazvala. Podigosmo čaše, postojasmo malo ćutke. Posle večere otišao sam u kabinet. Ne paleći svetlo stao sam kraj prozora. Prostor letnjikovca osvetljen noćnim fenjerima, gusta ruska šuma i sneg koji veje – kao da gledaš *Ščelkunčika* u Boljšom teatru. U našoj se porodici održava tradicija: svaku novu godinu dočekati uz odlazak u Boljšoj teatar. Gledali bismo balet *Ščelkunčik*, vratili se kući. Zatim – opraštanje od stare godine i deljenje poklona koje je Deda Mraz, uprkos „pojačanom obezbeđenju“ u predsedničkoj palati, „krišom“ donosio pod naše jelke. Muzika, veselje...

Sve su to uspomene o proteklom životu, o vremenu kada smo svi bili zajedno.

Raisa je volela rusku zimu, a posebno šetnju po vejavici. Tako je bilo i kada smo živeli u Stavropolju: jednom smo se tamo i izgubili u mećavi. Tako je bilo i u Moskvi. Raisa se rodila na Altaju, godine detinjstva i mladosti provela je

u Sibiru. Njihova porodica, graditelji železničkih pruga, nekoliko godina živela je na Severnom Uralu, u tajgi.

Često se sećala putovanja sankama, kada su njih, dečicu – Raisu, Ženju i Ljudočku – ušuškavali u kapute i prevozili u novo prebivalište. Za zimskih večeri u Sibiru po tradiciji su mesili peljмене, potom ih zamrzavali i u vrećici iznosili na sneg. Peljmeni su bili Raisino omiljeno jelo.

Ponovo se vraćam njenim poslednjim danima... Junački se borila za život, strpljivo podnosila sve što su lekari tražili. To je bilo nepodnošljivo teško gledati. U teškim, očajničkim trenucima, tražila je u mojim očima, u očima naše kćeri, odgovor: šta će sa mnom biti...

Kada su 19. jula lekari postavili dijagnozu i Raisu smestili u bolničku sobu, bio sam uz nju. Gledajući me u oči, upitala je:

– Šta su rekli lekari?

Pošto sam znao u kakvom je stanju, odgovorio sam:

– Kažu da je u pitanju akutna bolest krvi.

– Je li to kraj? – glasilo je njeno pitanje.

– Ne. Doneli smo odluku da sutra odletimo u Nemačku, gde će se obaviti dodatna ispitivanja, kako bismo stekli pravu sliku o bolesti. Tamo će se rešiti pitanje terapije.

...Odleteli smo u Minster s nadom u Raisino ozdravljenje. A 21. septembra, kad smo se vratili avionom, ona je već umrla. Tako se za Raisu završio ovozemaljski život.

...Odlučio sam da napišem knjigu o našem životu. Sve vreme razmišljao sam o tome, ali nikako nisam uspevao da prionem na pisanje. Teško mi je išla ova knjiga. Sve vreme sam bio pod utiskom naslova, ispisanog crvenim mastilom, koji se Raisa spremala da dà svojoj knjizi: *O čemu boli srce*.

Svoju sam knjigu uspomena i razmišljanja nazvao *Sam sa sobom*. Predajem je čitaocima. I posvećujem uspomeni na Raisu.

OBJAŠNENJA

Ipak sam dužan da dam nekoliko objašnjenja koja se tiču karaktera ove knjige. Ona se razlikuje od svih mojih prethodnih knjiga. Ovo nisu memoari. Memoare sam napisao pre mnogo godina. Mada u knjizi ima elemenata memoara. Ovde nema stroge strukture. Ovo nije ni roman ni istorijska priča. Ovo je moja povest o našem životu.

Oni koje sam zamolio da knjigu pročitaju i kažu mi svoje mišljenje, rekli su da im se dopada. Da nisu imali nikakvih primedbi, to bih shvatio kao želju da mi ugone, da me podrže. Ali ne, osim pozitivne ocene knjige bilo je i veoma korisnih primedbi koje sam, u meri u kojoj sam to smatrao primerenim, usvojio prilikom konačne redakcije rukopisa.

Čini mi se da sam ovoga puta uspeo da pružim pravu istoriju moga života. Ovo je moj odgovor na pitanje: kako su se složile okolnosti koje su u krajnjem ishodu odlučujuće uticale na moju političku sudbinu.

I DEO
MOJI UNIVERZITETI

GLAVA PRVA

MOJ ZAVIČAJ

Od svojih skoro 80 godina života, 42 sam proveo u Stavropolju, a ostale u Moskvi. Potkavkazje je raskrsnica puteva različitih civilizacija, kultura, religija. Njegova bogata istorija uvek me je živo zanimala.

Uporedo s formiranjem ruske države, narodi Kavkaza stupali su s njom u savez tražeći zaštitu od brojnih zavojevača. U avgustu 1555. godine Andrej Ščepetov, koga je Ivan Grozni poslao na Severni Kavkaz, vratio se u Moskvu s izaslanicima adigejskih kneževa. Car je tada obnarodovao da je Pjatigorsko carstvo zauvek prešlo u rusko podanstvo. Ojačala je izgradnja odbrambenih položaja na granicama Ruskog carstva. U vreme Katarine II počela je izgradnja Azovsko-mozdoške pogranične utvrđene linije, koja se sastojala od sedam tvrđava. Među njima je bila i Stavropoljska. Njeni prvi čuvari bili su hoperski kozaci (rodom iz Voronješke gubernije) i grenadiri Vladimirskog puka (rodom iz Vladimirske gubernije).

Onda su jedno za drugim počela da niču kozačka sela. Usled kmetske zavisnosti seljaci su bežali na jug. Kasnije su ih već prinudno smeštali u naseljena mesta.

Stavropoljska gubernija, kako se ranije nazivala Stavropoljska pokrajina kojom sam imao dužnost da rukovodim, relativno je mlada administrativna jedinica Ruskog carstva. Status gubernije dobila je tek 1848. godine, sa prestonicom u Stavropolju, smeštenom na najvišoj tački ove u osnovi ravničarske stepske teritorije (oko 450 km u dužinu i 200 km u širinu). Od samog Kavkaza guberniju su razdvajale zemlje terskih kozaka (po reci Terek), a na jugozapadu zemlje kubanjskih kozaka, koje je na Severni Kavkaz iz Ukrajine preselila Katarina II. Na severozapadu gubernije nalazila se teritorija donske kozačke armije (po reci Donu), a na severoistoku Astrahanska gubernija.

Stavropolj je Potkavkazje, granica Evrope i Azije. Na istoku, na granici sa Čečenijom, 14% teritorije je peščano tlo, 31% isušena stepa, a ostatak – plodna crnica.

Zime su surove. Neretko temperatura pada do minus 20 i 30 stepeni. Ali glavna su nevolja vetrovi, peščane oluje u sušnim godinama. Statistika je utvrdila da su za poslednjih sto godina oluje veoma često nailazile. U istoriju je ušla aprilska oluja 1898. godine, koja je uništila više od 200.000 grla stoke. Peščane oluje u jesen 1948. godine zbrisale su gornji sloj tla, a 1975/76. (u periodu kada sam se nalazio na položaju prvog sekretara obkoma* KPSS-a) pokrajinu je pogodila najveća suša.

Početak XX veka, uoči Oktobarske revolucije, u guberniji je živelo oko milion stanovnika. Uglavnom su to bili Rusi (Velikorusi, kako su se tada službeno nazivali), trećina

* Akronim za *oblasni komitet*. Videti spisak skraćenica i akronima. (Prim. prev.)

Ukrajinci (službeno: Malorusi), zatim Nogajci, Turkmeni, Kalmici, Jermeni, Gruzijci, Grci, Estonci, Jevreji, Poljaci. Nemci su na svojim velikim bogatim farmama u stepi živeli odvojeno. Bilo je i bogatih ruskih gazdinstava, od kojih je jedno, uzgred budi rečeno, tada poznato u Stavropolju, pripadalo porodici iz koje potiče pisac Aleksandar Solženjicin. Oko 40% teritorije gubernije pripadalo je nomadima – uglavnom Nogajcima, Turkmenima, Kalmicima. Naime, gorštacki narodi Severnog Kavkaza (Karačajevci, Čerkezi i Abazini) u sastav pokrajine ušli su tek u sovjetsko vreme. U guberniji su bili dva grada (u samom Stavropolju uoči Revolucije živelo je nešto više od 40.000 stanovnika), 130 naselja, među njima 10 gradskih (sa ne više od po 15.000 stanovnika), 11 železničkih stanica, 9 poštansko-telegrafskih ustanova, 21 pošta. Državnih gradskih lekara bilo je 22, isto koliko i lekara privatne prakse, nekoliko seoskih bolnica sa po 5 kreveta. Pet srednjih škola, 313 razreda; 3 knjižare u gradu Stavropolju.

Ekonomija gubernije – poljoprivreda: zemljoradnja, stočarstvo i ovčarstvo. Poljoprivredni proizvodi „izvozili“ su se u Peterburg, Moskvu, Pariz.

Industrija – državno mlinarstvo, proizvodnja voska (i sveća), ulja, alkoholnih proizvoda; kožarstvo, ciglane, jednom reči – tipična agrarna seoska gubernija.

Socijalni sastav bio je uobičajen za provincije onoga vremena: plemstvo, prilično brojno, a uz njih krupni zemljoposednici, sveštenstvo, trgovci i uopšte trgovački stalež, građanski stalež (službenici, činovnici, kućevlasnici), seljaci, koji su činili oko 90% stanovništva (posedovali su 2 do 5 hektara zemlje), radnici svih vrsta (među njima mnogo nadničara), običnih golotrba bez određenog zanimanja.

Takav je Stavropolj dočekao Prvi svetski rat i Oktobarsku revoluciju 1917. godine.

Istorija moje pokrajine bogata je događajima. O nekima od njih do danas kruže legende. S vremenom sam saznao da je ovamo bilo poslato 25 oficira, učesnika Dekabrističkog ustanka 1825. godine. Životi mnogih od njih završili su se ovde u bezbrojnim čarkama sa gorštacima, u vreme kavkaskih ratova. Među prognanim dekabristima bio je i pesnik Aleksandar Odojevski, autor odgovora u stihu na Puškinovu poslanicu dekabristima, odgovora sa čuvenim stihom: „Iz iskre će buknuti plam.“

U Pjatigorsku, u muzeju Mihaila Ljermontova, čuva se dnevnik Odojevskog. Na požutelim stranicama promiču imena ljudi poznatih iz školskih udžbenika. Ovde se Odojevski zbližio sa Ljermontovom, sreo se sa Ogarjovom – Hercenovim prijateljem. I kada sam u udžbeniku pročitao iskaz „...dekabristi su probudili Hercena“, on se u mene usadio kao živa spona između meni znanih i bliskih ljudi koji su živeli ovde, na mojoj zemlji. Kada god sam posećivao muzej, sa uzbuđenjem sam čitao Ogarjovljeve stihove:

*I da mi je suđeno da proživim godinu,
Do zgrbljene starosti ovenčane sedinom,
S mladalačkim žarom pamiću i tada,
Dane kad se jednom sve javilo preda mnom...
Pusta stepa i grebenje što s planina izranja
Sa ogromnim kamenjem i gromadne razmere,
I drugarstvo mladalačke mašte i uzdanja,
Tog trajnog saveza u ime tajne vere...*

Posebno me je uzbuđivala sudbina običnih vojnika Černigovskog i drugih pukova, upletenih u zaveru koju je skovalo Društvo ujedinjenih Slovena. Oni su bili prognani presudom Belocerkovskog vojnog suda u Stavropolju. Sedamdeset

pet dana šest četa Černigovskog puka marširalo je više od 1200 vrsta. Kada su stupali kroz saljsku i stavropoljsku stepu, prošli su i kroz selo Letnjicko, u čijoj sam crkvi 1931. godine kršten. Černigovci su prošli i kroz Medvežje, danas rejonski centar Krasnogvardejsko. A između Letnjickog i Medvežja nalazi se moje rodno selo Privoljno. (Uzgred, posle Revolucije 1917. godine, religija je proganjana a crkve rušene. Zato su mene krstili u susjednom selu – crkva u Privoljnom već je bila srušena.)

U samom centru Stavropolja sačuvani su ostaci stare tvrđave. Nedaleko od nje dugo je stajala jednostavna stara prizemna zgrada, u kojoj je nekada bio smešten garnizon. Tu su živeli Puškin i Ljermontov. Nažalost, rekonstruišući grad, ovu su kuću i staru pijacu uklonili, praveći mesta za centralni trg i kompleks novih zgrada.

Kao što reka posle jesenjih naplavina na obali ostavlja veća i manja jezercu (kod nas su ih nazivali „mutljazima“), tako su i seobe i pokreti naroda, koji su prolazili teritorijom pokrajine, u stepama i planinskim podnožjima Stavropolja ostavljali mnoštvo tragova. Kad čovek prolazi putevima pokrajine, osim uobičajenih ruskih naziva naselja – Moskovsko, Kurska, Voroncovo-Aleksandrovska – često nailazi i na nazive: Antusta, Džalga, Tahta – mongolskog porekla, ili: Ačikulak, Arzgir – koja će najpre biti turskog porekla.

Takvu etničku mešavinu na kompaktnoj teritoriji, takvo prožimanje jezika, kultura, religija poznaje malo koji region u svetu. U Stavropolju u vreme moje mladosti živeli su, osim Rusa koji su činili 83% stanovništva pokrajine, i Karačajevci, Čakezi, Abazini, Nogajci, Osetini, Grci, Jermeni, Turkmeni... ne mogu svi ni da se nabroje. I svaki narod je ne samo imao sopstveni jezik, nego i svoje običaje, karakter, nošnju, čak i tip gradnje i plana naselja. Sada se oblik naseljenih

mesta umnogome promenio, rekao bih, standardizovao se. Ali još početkom XX veka mogao se videti tipično kavkaski planinski aul sa sakljama* i zidovima građenim od kamena, a pored njega kozačko ili rusko selo sa glinenim kolibama pod krovom od slame ili rogozine. I obavezno je svaka imala pleter od pruća mladog drveća (svojevremeno sam i ja umeo da ga napravim, kao što sam znao i da pokrивam krov slamom i polivam slamu nekim rastvorom da je ptice ne bi razvukle).

Žitelji naših naselja bili su druželjubivi, skloni ustupcima jer je sloga među ljudima raznih nacionalnosti na Severnom Kavkazu bila glavni uslov preživljavanja. Život u višenacionalnoj, višejezičkoj sredini učio je trpeljivosti, međusobnom uvažavanju. Uvrediti gorštaka, osramotiti ga, značilo je steći smrtnog neprijatelja. A iskazati poštovanje prema dostojanstvu i običajima gorštaka – dobiti vernog prijatelja. Imao sam mnogo ovakvih prijatelja jer sam već tada, još ne znajući mnoge nejasne reči, polako postajao svestan da su samo tolerancija i sloga u stanju da obezbede mir među ljudima.

Tamo, na Kavkazu, jednom sam u krugu prijatelja čuo priču, i prepričao je mojim gorštacima: Gorštak ne može da živi bez gosta kao ni bez vazduha. Ali ako se gost predugo zadrži, gorštak počinje da se guši. Moji sabesednici nisu se s tim složili:

– To nije istina.

Ali ja smatram da u tome ima bar toliko i istine – neophodno je da svi imaju osećanje mere!

* Aul – naziv za tradicionalno naselje seoskog tipa na Kavkazu; reč je turskog porekla i znači „selo“. Saklja – potleuša, izba, građevina od pruća, gline ili ćerpiča, na Kavkazu. (Prim. prev.)

Ovde, u svom „malom“ zavičaju, dobio sam prve lekcije međunacionalnog vaspitanja. To nije teorija, to su nametali uslovi života na Severnom Kavkazu. Žive jedan kraj drugog, a ponekad i u istom selu, naselju, aulu, zaseoku, ljudi raznih nacionalnosti, čuvaju svoju kulturu i običaje, ali istovremeno i pomažu jedni drugima, posećuju se, govore zajedničkim jezikom, čak i rade zajedno.

Kada sam postao predsednik SSSR i suočio se s nacionalnim problemima države, ta pitanja za mene nisu bila nova: tamo, u duhovnoj kulturi Severnog Kavkaza vidim izvore svoje lične sklonosti da u konfliktnim situacijama tražim kompromis. Nipošto nije to zbog slabosti karaktera, kao što neki misle. Okreni-obrni, i kod nas na Severnom Kavkazu bilo je buntovnika. Ne čudi što su upravo u ovim mestima skupljali svoju vojsku i odavde započinjali pohode predvodnici mnogih pravih narodnih buna: Kondratij Bulavin, Ignjat Njekrasov, Stjepan Rjazin, Jemeljan Pugačov. Po predanju, i osvajač Sibira Jermak takođe potiče iz naših krajeva.

Brojni naleti zavojevača u drevna vremena i višegodišnji kavkaski ratovi u nedavnoj prošlosti odneli su mnogo života. Svoj strašan krvavi trag ostavio je u našim krajevima i građanski rat s početka prošlog veka.

Sovjetska vlast je na Stavropolj stigla iz Rostova. Naša naselja bila su prva na tom putu, i upravo na teritoriji moga rejona formiran je prvi odred crvenoarmejaca. Poznato je pozdravno pismo Vladimira Lenjina: „Medvežinskom frontu“.

Sovjetska vlast proglašena je u Stavropolju 1. januara 1918. godine. Stvorena je sovjetska republika, formiran sov-narkom. Od nove vlasti pola miliona seljaka dobilo je zemlju. Bio je ustanovljen osmočasovni radni dan, uvedena radnička kontrola proizvodnje, školovanje je postalo besplatno. Ali već u martu u Medvežinskoj pokrajini otpočele su borbe sa

četama generala Kornilova, a u aprilu sa Dobrovoljačkom armijom generala Aleksejeva. U julu 1918. godine Stavropoljska republika je, zajedno sa Kubanjsko-crnomorskom i Terskom, formirala Severnokavkasku Sovjetsku Republiku, koja je postojala do januara 1919. godine. Zatim su vlast preuzeli beli generali Denjikin i Škuro.

Borba na Severnom Kavkazu dostigla je vrhunac. Deo kozaka, zajedno sa „građanima“, pristupio je Crvenoj armiji.

U drugoj polovini 1918. godine na južnom frontu delovalo je 14 crvenih kozačkih pukova, od kojih su potom formirane brigade i konjičke armije. Naši mesni veterani utvrdili su da su u čuvenoj Prvoj konjičkoj, kojom su komandovali Buđoni i Vorošilov, Stavropoljci činili skoro 40 procenata ljudstva. Ali drugi, takođe značajan deo kozaka priključio se belom pokretu. Kada je na Donu došlo do nemira i general Krasnov uz pomoć nemačke vojske uspostavio vojnu diktaturu, oko 45 hiljada kozaka koji su podržavali sovjetsku vlast bili su streljani ili obešeni. Doduše, ni crveni se nisu ustezali, nisu prezali da primene najstrože mere, između ostalog i protiv staraca, žena i dece. Zapamtio sam epizodu o kojoj je pričao general Kniga, Vasilij Ivanovič.

Proslavljena je 50. godišnjica sovjetske vlasti (1967. godine). Mnogi učesnici Građanskog rata razmetali su se uspomnama na te dane. Putovali su po gradovima i selima. Posebno je mnogo bilo susreta, naročito mladih, s učesnicima Oktobra. I generala Knigu, heroja Građanskog rata, zamolili su da otputuje u svoj rodni kraj, na sever gubernije, gde se borio za sovjetsku vlast. General nije odbio, ali je zatražio da mu daju obezbeđenje, što je izazvalo opšte čuđenje.

– Šta će ti obezbeđenje, Vasilije Ivanoviču!?

– Neophodno mi je. U Građanskom ratu tamo smo pobili čitavo jedno selo.

– Kako pobili?

– Tako lepo. Pobili...

– Sve?

– Pa, možda ne sve. Baš zato i mislim: možda je ostao neko... ko me se seća...

Koliko li je samo bilo takvih sela i zaselaka čije su stanovnike pobili – i beli i crveni – do poslednjeg? Istrebljivali su sami sebe, svoj narod. General Kniga bio je profesionalni vojnik – oni jednako gledaju smrti u oči – ali on zacelo nije mogao da nađe mir u duši, mučila ga je savest čim je to do smrti pominjao.

U sada poznatoj pesmi „Podesaul“, posvećenoj građanskom ratu na Severnom Kavkazu, nalaze se sledeće reči:

*Ideš da ratuješ
za narodnu vlast,
u rat protiv svoga naroda!*

Koliko sam puta samo slušao kako je prilikom prelaska u novo društvo nasilje ne samo opravdano nego i neophodno. Činjenica je da je u revolucijama najčešće zaista nemoguće izbeći krvoproliće. Ali videti u nasilju univerzalno sredstvo za rešenje problemâ, pozivati na nasilje radi postizanja nekih tobože visokih ciljeva, tj. opet ići na „seču“ naroda – nečovečno je.

...Porodica Gorbačovih došla je u Stavropolj u drugoj polovini XIX veka, posle ukidanja kmetstva. Moj pradedu Mojsij Gorbačov naselio se s trojicom sinova, Aleksejem, Grigorijem i Andrejem, na samom kraju sela Privoljno, koje je tu znatno ranije osnovano. Naseljavanje selâ Privoljno,

Letnjicko, Medvežje počelo je, prema Ukazu od 22. marta 1824. godine, naseljavanjem državnih seljaka 1825. godine, a u drugoj polovini XIX veka naseljavanjem bivših kmetova iz Orlovske, Tulske, Voronješke, Černigovske i drugih gubernija.

Gorbačovi su u početku živeli svi zajedno, kao jedna velika porodica – osamnaest duša. A pored njih živeli su njihovi bliži i dalji rođaci, takođe Gorbačovi. Kasnije su sinovima i njihovim porodicama sazdali nove kuće. Tako je i moj deda Andrej Mojsejevič, koji je u to vreme bio oženjen mojom babom Stepanidom, začeo svoju porodicu. Godine 1909. rodio im se sin Sergej, moj otac.

Na obodu sela Privoljno, koje su naseljavali Gorbačovi i njihovi najbliži rođaci, živeli su i Pantelej Jefimovič i Vasilisa Lukjanovna Gopkalo. On je došao iz okoline Černigova, ona iz okoline Harkova – dakle, Ukrajinci. Očigledno su stigli u isto vreme kad i Gorbačovi, i naselili se na obodu sela. Imali su kći Mariju – moju buduću majku.

Godine 1929, kada je ocu bilo dvadeset godina a majci osamnaest, oni su se venčali. Iz usmene istorije naše porodice poznato je da majka nije htela da se uda za oca, ali su se dede to dogovorile. Ocu se majka dopadala. Voleo ju je. Voleo ju je celog života, brinuo se o njoj. Sve joj dopuštao. I ma gde da otputuje, otac se vraćao donoseći joj poklone. Poklone za Mariju!

Za naše pretke, moje dedove, razumeti ruski imalo je sasvim poseban smisao. Ruski je označavao pripadnost našoj državi, pravoslavnoj religiji, ruskoj kulturi. Nije se pridavao poseban značaj tome ko si – „Hohol“, to jest Ukrajinac, ili „Moskalj“, to jest Rus. Nisu slučajno u Stavropolju ili u Kubanju svi od detinjstva dobro znali i ukrajinske i ruske pesme, i mogli lako da pređu s jednog na drugi jezik.

Pošto se posle venčanja preselila na drugu stranu ulice, majka je živela u kući dede Andreja, gde je osim nje i oca bilo još petoro dece. Ja sam na svet došao 2. marta 1931. Krstili su me, kako sam već rekao, u crkvi sela Letnjicko. Majka i otac su mi po rođenju dali ime Viktor. A na krštenju je deda Andrej na pitanje sveštenika: Kakvo mu ime dajete? odgovorio: Mihail. Potom su me umotali u topli ovčji gunj i odvezli u Privoljno. Pokazalo se da to nije bilo zato da se ne bih smrznuo, nego da bih bio bogat... Takav je običaj.

Deda Andrejeva kuća protezala se od istoka na zapad i sastojala iz tri dela: prvi je glavna (gostinska) soba, gde su spavali deda i baba. Istočni ugao sobe zauzimao je veliki i prelep ikonostas. Zemljani pod bio je prekriven lanenim ponjavama koje su izatkali članovi porodice. Drugi – zajednički porodični deo kuće, imao je prostranu rusku peć uz koju je bila dograđena „mala peć“. Kraj prozora duž zida stajali su trpezarijski sto i klupica. U velikoj peći pekao se hleb, a sve ostalo pripremalo se na maloj. Na ruskoj peći spavala su deca.

Kada se otac oženio majkom, pregradili su im jedan deo te sobe.

Zatim, predsoblje – njegova je namena poznata. Najzad, treći deo kuće – ostava, gde su se u žitnicama skladištile žitarice, stočna hrana, seme. Pod krovom su visile kesice s dvopekrom. Kada sam poodrastao, dopadalo mi se da odlazim na tavan iznad ovog dela kuće, gde je bilo skrovitih mesta na kojima sam često spavao. Jednom sam tamo pronašao dve vrećice s nekakvim šarenim papirićima. Kako se pokazalo, bili su to „kerenci“ – novac štampan 1917. godine, u doba Privremene vlade Kerenskog. Na tom skrovitom mestu ko zna koliko je skrivan. Deda je verovatno mislio da će možda opet zatrebati. Seljačka psihologija!

U produžetku, četvrti deo – prostorija za držanje stoke. Pored nje šupa sa stočnom hranom i onim što se koristilo za potpalu. Tako je izgledao naš seoski dom.

...Mnogo godina kasnije moja majka je pričala Irini, svojoj prvoj unučici, kako sam došao na svet. Kada su počeli trudovi, premestili su je u zajednički porodični deo kuće. Rasprostrli su slamu, namestili postelju. Tu sam se rodio – između ambara i kuće u kojoj se živelo. Irina, kada je porasla, jednom se setila ove priče i rekla:

– Znaš šta, tata, ti si se rodio kao Isus Hristos.

– Da! Imaj to u vidu... Ali nemoj više nikome da pričaš! (Okrenuo sam razgovor na šalu.)

Sad evo neka reč o mojim dedama. U njihovoj sudbini ogleđa se sudbina seljaka u vreme sovjetske vlasti. Deda Pantelej vratio se posle Prvog svetskog rata s turskog fronta, a drugi deda, Andrej, s austrijskog. Obe porodice bile su siromašne. Deda Pantelej ostao je bez oca kada je imao trinaest godina, sa još četvoro mlađe braće i sestara. Po karakteru je bio miran, ali je upravo on doneo duh promena jer se od početka predao stvaranju seljačke komune, a zatim zemljoradničkih zadruga – poznatih u svoje vreme pod nazivom *tozovi**.

„Sovjetska vlast nas je spasla, dala nam je zemlju“, te deda Pantelejeve reči slušao sam mnogo puta. I to je odredilo njegov odnos prema sovjetskoj vlasti. Počela je kolektivizacija. Postao je organizator kolhoza i njegov predsednik.

Deda Andrej, strog po karakteru, nije priznavao kolhoz i ostao je samostalan. Moj otac držao je stranu deda Panteleju. Stupio je u kolhoz, potom postao traktorista i ubrzo se „razišao“ sa svojim ocem.

* Rus.: *тоз*, skraćena od *товарищества по обработке земли*. (Prim. prev.)

Godine 1930. otac i majka prešli su da žive u slobodnoj omanjoj kući koja se nalazila u blizini, na drugoj strani ulice. Te godine u jesen trebalo je svima raspodeliti prinos sa zajedničkih useva kukuruza. Godina je bila plodna. Kukuruz su dovezli, da se prosuši, u deda Andrejevo dvorište. Moja majka, koja je bila trudna, veliki deo vremena provodila je kod kuće. Često, naročito noću, izlazila je da posedi na klupici. Jednom je primetila neku siluetu u svekrovom dvorištu. Posumnjala je da neko krišom na tavan odnosi kukuruz. Preplašena, o svemu što je videla ispričala je mom ocu.

I zaista, kada je moj otac otišao kod dede da proveri, otkrio je da se količina kukuruza znatno smanjila. Upitao ga je bez okolišenja:

– Tata, gde se dede onaj kukuruz? Bilo ga je mnogo više.

Deda Andrej odreagovao je oštro – kao, to nije tvoja stvar. Otac je ipak, ne obraćajući pažnju na njega, ušao u kuću, popeo se merdevinama na tavan i tamo otkrio priličnu količinu kukuruza. Deda je doslovce poleteo za njim, kao strela, dograbio ga i počeo da ga davi – rođenog sina. Baba Stepanida, kada je to videla, dojurila je mojoj majci:

– Marija, požuri. Tata hoće da ubije Serjožu.

Ipak je otac već bio odrastao muškarac, izašao je na kraj s dedom: zavrnuo mu je ruku. Tako se drama okončala. Moj otac nije bio zlonameran. Postarao se da ništa od onoga što se dogodilo ne izađe izvan porodice. A prinos kukuruza bio je pravedno raspodeljen.

Sve ovo još više je uticalo na mog oca da pređe na stranu svoga tasta, deda Panteleja, koga su članovi kolhoza uskoro izabrali za predsednika. Deda Pantelej uživao je veliki autoritet među ljudima i u svoje vreme vodio rejonsku agrarnu kancelariju. U to vreme – ugledan položaj.

Deda Andreju takođe je dobro išlo. Dobio je odluku države – koliko mora da poseje i koliko zrna da preda – što je savesno ispunjavao. Sve u svemu, život dveju porodica počeo je u svemu polako da se poboljšava.

Ali, došla je 1933. godina, nastupila je strašna glad. Deda Andrejeva porodica našla se u veoma teškom položaju. Ni za decu nije bilo hrane. Troje dece je te zime umrlo od gladi. Došlo je proleće a ničeg da se zaseje. Bez obzira na to, organi vlasti smatrali su ovu nepogodu sabotажom: neispunjavanjem plana setve. Deda Andrej je progнан u Sibir, na seču šume. Vratio se 1935. godine, pre isteka roka, sa nekoliko diploma. Uramili su ih i okačili pored ikona. Kad se vratio iz progonstva, deda je stupio u kolhoz i radio u njemu do kraja života. I gotovo redovno je njegov rad smatran za najbolji, pa je često i nagrađivan.

Godine 1938. nova nevolja: odjednom su uhapsili i za trockizam okrivili drugog mog dedu, Panteleja. Istraga je trajala četrnaest meseci, nisu prezali ni od mučenja. Kada se vratio, deda je samo jednom ispričao šta su mu radili u zatvoru. Nikada se više na to nije vraćao. I smatrao je da Staljin ništa ne zna, da su za sve krive oblasne službe NKVD-a. Deda nije priznao da je kriv. Ali to mu nije pomoglo: i bez suđenja osudili su ga na streljanje. Predmet je bio upućen oblasnom tužiocu, koji je imao da potvrdi izvršenje kazne. U tužilaštvu je predmet odbačen: nije bilo ustanovljeno nijedno delo koje bi ga teretilo. Deda je oslobođen.

Kada su ga uhapsili, baba Vasilisa prešla je da živi kod nas, i sve se odmah promenilo. Susedi su prestali da nam dolaze, a ako bi neko i došao, to je bilo samo noću. Bili smo u karantinu: „kuća neprijatelja naroda!“ To mi je zauvek ostalo u sećanju.

Porodica je nastojala da zaboravi ovo strašno vreme, ja nikada nisam čuo nikakve pojedinosti. Nije bilo dozvoljeno

ni pitati. Kasnije sam shvatio da su tako postupali ne zato da bi što pre zaboravili – jednostavno su se plašili. Takve razgovore sovjetska vlast nije praštala.

...Bezmalobolno dvadeset godina proživio sam u Privoljnom ne napuštajući selo. Samo jednom putovao sam kamionetom, sa grupom mehaničara, u Stavropolj, gde su nam uručili državne nagrade za dostignuća u radu. A još ranije s tetkom Sanjom (očevom sestrom), u teretnom vagonu sa žitaricama za državne potrebe, putovao sam do železničke stanice Peščanokopska, gde su bili silosi.

Kako je samo zanimljivo bilo: moje prvo putovanje izvan granica Privoljnog, sa noćenjem u stepi, kraj logorske vatre gde smo taborovali! Zajedno smo jeli. Spavali smo na taljigama sa žitaricama. Tada sam na samoj stanici prvi put ugledao voz!

Iz 1933, gladne godine, zapamtio sam samo nekoliko trenutaka, kao iskrica sećanja. Vidim kako deda Andrej u velikom kotlu kuva žabe da bi kako-tako prehranio porodicu. Ali nisam zapamtio da li sam tada i ja jeo žabe. A onda, 1976. godine, u centru Pariza, u izletničkom brodiću, probao sam, sa Raisom, žablje batak uz muziku o Parizu!

Tada, te gladne godine, u Privoljnom je, po pričama mojih zemljaka, umrlo blizu 40% seljaka.

Mi, seljačka deca, rasli smo uz razne igre, a u godinama pred rat već smo se igrali nasilničkih igara „rata“. Skrivali smo se u baštama, stogovima sena i napuštenim kućama koje su opustele posle pomora od gladi.

Kada sam napunio četiri godine, teško sam se razboleo. Toliko teško da mi je život bio ugrožen. Kako mi je pričala majka, u mom krevetu, iznad uzglavlja, upalili su sveću, plakali i nisu znali šta da rade. Mnogo godina kasnije pitao sam kakva je to bolest bila. „Škrofula“, prestrašeno je odgovorila

moja majka. U prošlim vremenima ova bolest često se završavala smrtnim ishodom.

Po majčinim rečima, tada joj je jedna poznanica posavetovala da nađu dobar razređen med i da mi ga daju da pijem. U sećanju mi je ostalo da je pored kreveta, na do vratku prozora, stajao omanji čajnik napunjen razređenim medom. Jednom sam uzeo čajnik i sadržinu iskapio do dna. Pamtim kako je poklopac na čajniku zvečnuo – i to je sve...

Posle tri dana prestala su gušenja, otoci su nestali a nekoliko dana potom bio sam zdrav. Za ceo život ostale su mi samo komplikacije s ušima.

Mnogo vremena provodio sam kod deda Panteleja i baba Vasilise, koji su se u to vreme nastanili u susednom selu, gde je deda izabran za predsednika kolhoza. Tom situacijom bili smo veoma zadovoljni ne samo baba i ja (uzgred, ona je postala baba u svojoj 38. godini), nego naročito moji roditelji.

Ponekad bi pokušali da me zadrže u Privoljnom, ali ja sam jednako tražio da se vratim dedi i babi. Svi pokušaji mojih roditelja završavali su se mojom pobedom. Jurio sam kilometar, čak i kilometar i po za dedinim taljigama, dok on ne bi stao i povezao me sa sobom.

Baba se više puta prisećala kako sam se s njom „družio“, kako sam je zaključavao u kuću jer mi nije davala onoliko šećera koliko sam želeo. Ko zna šta je to bilo! Ostao sam njen omiljen unuk za čitav život.

RAT

Krajem tridesetih život je postao malo lakši. Bio je običaj da se neradnim danima odlazi u stepu, ili u šumu, na izlet. Polazile su čitave porodice, na konjima, bikovima ili peške,

ako im nije bilo daleko. Svima se to dopadalo: miran život. Deca su se ili loptala, ili igrala žmurke, ili terala krpenjaču koju bi sama napravila. Majke su ćeretale. Očevi su pričali svoje priče, pretresali „muška“ pitanja; pritom su pili i pevali. Dolazilo je i do koškanja kada izgube kontrolu i popiju malo više. Samo su žene mogle da razdvoje svađalice, nasrćući na njih u gomilama.

U nedelju, 22. juna 1941. godine, prilikom jednog takvog izleta u prirodu, odjednom je dojahao neki konjanik i objavio: Rat! Predao nam je direktivu: svi da u 12 sati budu na glavnom trgu u Privoljnom – da čuju govor druga Molotova. U Privoljnom nije bilo radija: za tu priliku su specijalno doneli radio-stanicu.

Mi, mališani, primili smo vest na svoj način, za razliku od odraslih koji su stajali skamenjeni. A mi smo mislili: „Pokazaćemo mi tim fašistima!“ Zatim je počela mobilizacija a s jeseni su počeli da stižu prvi izveštaji o gubicima na frontu. Po pravilu, crne su vesti donosili uveče. Mi smo stajali i osluškivali gde će se konjanik zaustaviti, kod čije kuće. Ginuli su mladići – naši očevi, braća, susedi.

Sada znamo: prvi su u borbu protiv fašista otišli naši graničari. Bila je to generacija 1921/22. ili malo starija. Većina njih nije se vratila. Preživelo je oko pet odsto muškaraca iz te generacije. Bezgranična je bila nesreća njihovih majki, žena, dece, nevesta.

Otac i nekoliko mehaničara bili su ostavljeni radi setve. Njega su pozvali tek 3. avgusta 1941. godine. Ja sam bio u konvoju koji je odvezio sledeću grupu mobilisanih. Jedni su putovali na taljigama, drugi ih peške pratili, da bi poslednji put porazgovarali sa svojim najbližima koji su odlazili u neizvesnost. Ljudi su se opraštali jer niko nije znao ko će se vratiti.

Dvadeset kilometara deli Privoljno od rejonskog centra. Oko podne smo stigli na zbornu mesto. Otac mi je kupio sladoled – bolji u životu nisam jeo. Bilo je vrelo. Sladoled se topio. Strpao sam u usta celu kuglu. Otac mi je kupio još i balalajku. Ona je dočekala njegov povratak s fronta i zatim se mnoge godine čuvala u porodici.

Tako su se završile poslednje predratne godine. Malo-pomalo, ljudi su posle svih potresa svetskog i građanskog rata, kolektivizacije i represija počeli da dolaze sebi, život se kako-tako poboljšao, u radnjama su se mogli kupiti jednostavna obuća, pamuk, so, proizvodi za domaćinstvo, haringa, konzerve incuna (ponekad zardale), šibice, kerozin, sapun... I eto, Rusija se opet našla pred najtežim iskušenjem: hoće li opstati ili neće.

Do današnjeg dana u pamćenju mi se sačuvala ondašnja nedoumica: zašto naša armija odstupa a fašistička prodire u dubinu zemlje. Mi, mališani, teško smo to proživljavali, čini mi se nimalo lakše nego odrasli. Za nas je to prosto bila drama: Kako je to moguće? U zimu 1941/42. godine nemačka armija stigla je do Moskve. Na 27 km od Kremlja, kao i nadomak Taganroga, otprilike 200 km od Privoljnog.

Otac je godinama bio pretplaćen na jedne tanke rejonske novine i na *Pravdu*, koje su nam redovno stizale. Često uveče, naročito za jesenjih i zimskih noći, žene su se skupljale u našoj kući a ja sam im čitao izveštaje s fronta. Stalno su gledale u karte, a ja sam ležao na peći i posmatrao ih. Nisam shvatao šta su to dokazivale jedna drugoj, šta su to karte „govorile“. Razgovarale su samo o muževima.

U suštini, sve vreme odlazilo je na održavanje domaćinstva, na to da se preživi još jedan dan. Trebalo je obezbediti hranu, vodu, morao se obezbediti ogrev, a trebalo je brinuti i o stoci.

Zima je 1941. godine bila surova. Kod nas na jugu sneg je pao 8. oktobra – tako nešto nikad se nije dogodilo. Vejavica s vetrom trajala je nekoliko dana. Sve kuće koje su bile izložene istočnom vetru bile su do krova zavejane snegom. Virili su samo dimnjaci. Kada je sneg stao, oni koji izađu iz svojih kuća pomagali su susedima da se iskobeljaju ispod snežnog nameta. Mnogo sam godina proživio, ali takvu zimu nikada više nisam doživio.

Nekoliko nedelja nije stizala pošta niti je bilo ikakve druge veze sa svetom. A u isto vreme trajala je žestoka borba, ne na život, nego na smrt, na prilazima Moskvi. Onda smo saznali da su Nemci pod Moskvom poraženi. Moskva se odbranila. U jednim novinama izašla je brošura o podvizima komsomolke Zoje Kosmodemjanske. Za sebe je govorila da se zove Tanja. Mnogo puta sam je čitao majkama. Svi su bili potreseni surovošću Nemaca, svi su plakali.

A vesti o stradanju na frontu samo su se smenjivale. Rat je sve proždirao – ljudske živote, gradove i sela. Velike teritorije zemlje našle su se pod nemačkom okupacijom: Ukrajina, Belorusija, Pribaltik, Moldavija, zapadni deo Rusije.

Sneg se zadržao do proleća – bilo je to „pravo carstvo snega“. Samo što je u tom carstvu teško bilo živeti. Hrane je, doduše, bilo – to je bila 1941. godina, sačuvale su se zalihe. Ali nije bilo ogreva za potpalu pa su sekli stara stabla u parkovima. Teško je bilo i namiriti stoku. I inače su stvari stajale loše sa stočnom hranom u kolhozima: seno je ostalo na poljima a putevi zavejani. Trebalo ga je nekako prevesti tokom te oštrem zime. I sve je to palo na leđa mladih žena, među njima i moje majke.

Jednog zimskog dana majka i nekoliko drugih žena nisu se vratile kada su otišle po seno. Prošao je dan, prošla su dva, a njih nije bilo. Tek trećeg dana javili su nam da su žene

uhapšene i zadržane u rejonskom zatvoru. Ispostavilo se da su skrenule s puta i sanke natovarile stogovima sena koji su pripadali organizaciji državne opskrbe stoke – „Zagotskotu“. Obezbeđenje ih je smesta pohapsilo. U to vreme mogli su surovo da ih kazne. Spaslo ih je jedino što su sve „štetočine“ bile žene boraca koji su poslani na front, što sve imaju decu i što su krmu uzimale ne za sebe, nego za kolhoz, a povrh svega ne sa umišljajem, nego greškom.

Uopšte, teško je i nabrojati sve nevolje koje su se bile tih godina sručile na žene – i iscrpljujući rad u kolhozu, i domaće gazdinstvo, i nestašice, i polugola i polugladna deca, i strepnja za muževe na frontu.

I danas sa uzbuđenjem čitam pesmu Mihaila Vasiljeviča Isakovskog „Ruskoj ženi“:

*Možeš li uopšte da iskažeš
u kakvo si živela vreme!
Kakvo je na ženska pleća
bezmerno palo breme!
Tog jutra oprostio se od tebe
tvoj muž, tvoj brat, tvoje dete,
ostala si sama sa sobom,
sama, o sudbe klete!
Dočekala si ovaj rat
sama sa svojim suzama,
sama – htela ne htela,
s nepožnjevenim žitom u poljima.
A treba svud stići i priteći,
sama i kod kuće i u polju,
sama i kad plačeš i kad pevaš.
Sve krijući svoju nevolju.
Išla si surovim putem težačkim,*

*I ceo front, od polja do mora,
svojim si hlebom nahranila...*

Otac nam je često pisao pisma, za svakog se raspitivao. I ja sam mu odgovarao, ponekad mi je majka diktirala, a najčešće sam pisao sam. Mislio sam da je on našu „svetu nepravdu“ mogao da shvati iz mojih pisama.

Kad je otac otišao na front, mnogo toga dopalo je meni da radim. Od jeseni 1942. trebalo je povesti brigu o povrtnjaku koji je hranio porodicu. Od ranog jutra majka je žurila da posvršava poslove u kući, zatim u kolhoz na poljske radove, i sve je padalo na moja pleća. Najvažniji i najteži rad bio mi je namicanje sena za krave i ogreva za kuću.

Sve u svemu, život se naglo promenio. I mi, deca rata, pošto smo preskočili detinjstvo, odjednom smo zakoračili u svet odraslih. Zaboravili smo na zabavu i igre, ostavili učenje. Po ceo dan sam bio sam i radio u domaćinstvu. Ali, ponekad... Ponekad, odjednom, zaboravivši sve na svetu, očaran mećavom zimi ili šuštanjem lišća u leto, u mislima bih se selio u neki daleki, nestvarni, ali toliko željeni svet. U carstvo mašte...

U leto 1942. godine od Rostova su kroz naše krajeve nagnuli talasi izbeglica. U prvom talasu – hiljade evakuisanih iz Ukrajine. Ljudi su se jedva vukli – neko s ruksakom ili vrećom, neko s dečjim kolicima ili ručnim tragačama. Terali su i stoku, krda konja, stada ovaca.

Pošto su pokupili svoje stvari, babuška Vasilisa i deda Pantelej otišli su neznano kud. Na seoskom nalazištu nafte ljudi su otvorili cisterne i sve to gorivo pustili da isteče u obližnju rečicu Jegorlik, a onda spalili nepožnjvena polja kukuruza – ništa nije smelo da se ostavi neprijatelju!

Drugi talas stigao je u drugoj polovini jula 1942. godine, kad je naša armija napustila Rostov. Povlačenje je bilo haotično. U većim i manjim grupama prolazili su sumorni i iscrpljeni vojnici. Na njihovim licima – pečat ogorčenja i osećanja krivice. Eksplozije bombi i pucnjava čule su se sve bliže. Na padini prema reci mi smo, zajedno sa susedima, iskopali šanac, odakle sam prvi put video salve „kaćuša“: po nebu su sa strašnim fijukom letele ognjene strele.

A onda je zavladala tišina. Dva dana tišine. Nigde ni naše ni nemačke vojske. Tačno godinu dana posle očeve mobilizacije, 3. avgusta 1942, pre podne se na motociklima pojavila nemačka izvidnica. Tri dana Privoljno je bilo puno nemačkih trupa. Počeli su da se maskiraju zbog bombardovanja i radi toga skoro do korena posekli drveće kojem su decenije bile potrebne da izraste.

Od Rostova do Nalčika – prestonice Kabardinsko-balkirijske pokrajine – Nemci su nastupali ne nailazeći gotovo ni na kakav otpor. Sovjetska vojska bila je dezorganizovana. Ali posle Nalčika počela je da dejstvuje baražna vatra odreda čiji je zadatak bio da ispune Staljinovo naređenje № 227, poznato pod nazivom „Ni korak nazad“. Od pozadinaca koji su se povukli brzo su formirane jedinice i odmah upućivane na liniju fronta. Kao rezultat ogromnih napora kod grada Održonikidze (danas Vladikavkaz), nemačka vojska, koja je napredovala ka naftnim poljima Bakua, bila je zaustavljena, i to, kako se pokazalo, konačno.

Kada su nemačke trupe otišle dalje na istok, u Privoljnom je ostao manji garnizon, koji je zatim zamenio neki odred – ostale su mi u sećanju oznake na rukavima i ukrajinski govor. Počeo je život na okupiranoj teritoriji.

Posle nekoliko dana baba Vasilisa se vratila. S dedom je došla skoro do Stavropolja, ali tamo su ih sustigle nemačke

trupe koje su nadirale. Deda je kroz jaruge i kukuruzna polja prešao liniju fronta, a baba se sa svojim stvarima vratila k nama! – A gde bi inače!

U prvi plan izbili su oni koji su dezertirali iz ruske vojske. Veliki deo njih stupio je u nemačku službu, po pravilu – u policiju. Jednom su se pojavili i kod nas i izvršili pretres. Ne znam šta su tražili. Zatim su seli u kočije i baba Vasilisi naredili da pođe s njima u policijsku stanicu. Tako je prošla kroz celo selo. Tako su postupili da bi svi videli: žena predsednika kolhoza! Tamo su je dugo ispitivali. Ne znam šta su hteli da razjasne i šta im je ona mogla reći. Ionako je sve bilo jasno – njen muž, komunista, predsednik kolhoza, evakuisan je, a sin i zet bili su na frontu.

Vraćajući se kući sa prinudnih radova, koje su Nemci uveli, majka je ne jednom pričala o neposrednim pretnjama nekih meštana: „Nisu ti ovo tvoji crveni.“ Širili su se glasovi o masovnim streljanjima u susednim gradovima, o nekim mašinama koje ljude guše gasom (posle oslobođenja sve se to potvrdilo). Na hiljade ljudi, najviše Jevreja, streljano je u blizini grada Mineralne Vode. Po Privoljnom se pričalo da se sprema obračun s porodicama komunista.

U našoj porodici razumeli su da ćemo na tom spisku prvi biti mi. Mama i deda sakrili su me na imanje izvan sela gde je deda radio. Obračun se navodno spremao za 26. januar 1943. godine, ali 21. januara naša vojska oslobodila je Privoljno.

Zapamtio sam te dane. Mislim da je naše selo ipak zao-
bišla veća nesreća. Za to je ogromnu zaslugu imao starešina sela – prestareli Savatij Zajcev, „deda Savka“. Dugo i uporno opirao se da bude starešina, ali su ga seljaci ubedili – ipak je on naš. U selu se znalo da je Zajcev sve radio da zaštiti ljude od svakog zla. A kada su Nemci oterani, osuđen je na deset godina „za izdaju domovine“. Ma koliko moji zemljaci pisali